

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 10, Nummer 3 / Adar II 5757 - April 1997

Oplage 350 exemplaren - Abonnement f 12,- - Postgiro 259272 - Bankrekening 95.24.27.737

DE JODEN VAN GRONINGEN¹

Bewerking: Peter van 't Riet

In het midden van de 16e eeuw kregen enkele joodse personen toestemming zich in de stad Groningen te vestigen, mits zij een beroep uitoefenden of capaciteiten bezaten die de bloei van de stad konden bevorderen. Voordien waren het alleen arme rondtrekkende joodse handelaren geweest tegen wie het stadsbestuur en de kerk allerlei waarschuwingen en verboden hadden afgekondigd. De eerste met name genoemde jood die zich in de stad Groningen vestigde, was de arts Saalomo. In het jaar 1555 mocht hij er een praktijk uitoefenen. Achttien jaar later kreeg Simon Michaëls toestemming een bank van lening te openen. Een andere jood die op dezelfde wijze aan de kost wilde komen, werd echter niet toegelaten. In de loop van de 17e eeuw woonden er slechts weinig joden in de stad. De meesten hadden daarvoor geen officiële toestemming en bezaten daarom geen burgerrecht. Het stadsbestuur liet hen oogluikend toe, maar verbood synagogediensten te houden. Het waren vooral joden uit Amsterdam die naar het noorden waren gekomen om handel te drijven.

In het begin van de 18e eeuw begonnen de bestuurders van de stad te klagen over de overlast van arme joden, die uit de Duitse landen waren uitgeweken. In 1710 werd het verblijf van alle joden in de stad en de provincie verboden. Dit verbod was echter van korte duur. De Raad van de stad besloot in 1711 joden toestemming te geven te solliciteren naar de post van houder van de bank van lening, maar er werd geen jood benoemd. Dat gebeurde wel in 1732, toen Moses Goldtsmit uit Amsterdam samen met een protestant de bank voor twintig jaar mocht pachten. De welwillendheid van het stadsbestuur voor de joden nam daarna toe. Moses Goldtsmit kreeg toestemming om zich in de stad te vestigen en zijn godsdienst vrij te belijden. In zijn huis mocht hij een kamertje inrichten als synagoge. Andere joodse families voegden zich bij hem. In 1737 verkreeg Moses Goldtsmit het burgerrecht. Hierdoor was hij tevens in staat om het koopmanschap uit te oefenen.

De Joodse Gemeente van 1744-1795

Een belangrijke rol bij de stichting van de Joodse Gemeente speelde Isaacq Joseph Cohen, de schoonzoon van Moses Goldtsmit. Samen met Isaacq Israëls, de eigenaar van een weverij en spinnerij, diende hij in 1744 bij Burgemeesters en Raad van de stad een verzoek in tot erkenning en goedkeuring

van een Reglement der Joodse Gemeente. In dat reglement werden de taken van de parnassiem (de bestuurders van de Joodse Gemeente) vastgelegd alsook de plichten van de leden. Verder werd er de zorg voor armen en zieken in geregeld, en de gebruiken en rituelen die bij overlijden moesten worden uitgevoerd. Op 20 februari 1744 werd het Reglement goedgekeurd en daarmee kreeg de Joodse Gemeente een wettige status in de stad Groningen.

Twee jaar later klaagden de joden van de stad Groningen over de moeite die zij moesten doen om hun doden te begraven. Zij waren tot dan toe aangewezen op begraafplaatsen die ver buiten de stad lagen, zoals te Appingedam, Pekela of zelfs Leeuwarden. Uiteindelijk kregen zij toestemming een eigen begraafplaats aan de noordzijde van de stad aan te leggen. Deze kleine begraafplaats aan de Jodenkamp zou tot 1838 in gebruik blijven, toen zij een deel van de Noorderbegraafplaats ter beschikking kregen.

Ook had de Joodse Gemeente nog steeds geen eigen synagoge. Het enige waarover zij kon beschikken was een kamertje in de leenbank aan de Poelestraat, maar door de groei van de joodse gemeenschap werd deze ruimte veel te klein. Daarom werd een huis aan de Steentilstraat gehuurd om als synagoge te dienen. De wens naar een eigen gebouw

bleef echter bestaan. In het jaar 1754 besloot het Stadsbestuur de joden een stuk grond in de Volteringestraat (later: Folkingestraat) toe te wijzen. Daar mocht een synagoge worden gebouwd. Op 20 augustus 1756 werd het nieuwe gebouw in gebruik genomen onder grote belangstelling. Hierbij trad Isaacq Joseph Cohen op als rabbijn. Hij was tot deze functie in 1754 verkozen en zou de Joodse Gemeente tot vlak voor zijn dood in 1789 blijven leiden. Omstreeks 1770 raakte de Joodse Gemeente echter in ernstige financiële moeilijkheden door de zware lasten die zij bij de bouw van de synagoge op zich had genomen. Het gevaar dreigde dat de renten niet meer betaald konden worden. Uiteindelijk heeft het Groninger Stadsbestuur ingegrepen en orde op zaken gesteld.

De Franse tijd (1795 -1814)

De Franse Revolutie bracht de joden belangrijke veranderingen. Tot die tijd vormden de joden in Nederland een aparte groep, die werd aangeduid als de Joodse Natie. Zij konden veel van hun religieuze en burgerlijke zaken in eigen kring behartigen, zolang zij zich maar hielden aan alle voorschriften die hun door de bestuurders werden opgelegd. Een duidelijk onderscheid tussen religieuze en burgerlijke zaken werd daarbij niet gemaakt. De Franse Revolutie bracht echter ook in Nederland de scheiding tussen Kerk en Staat, alsmede de wettelijke gelijkstelling van alle burgers. Dit had verstrekken- de gevolgen voor het gezag van de parnassiem (de bestuurders van de Joodse Gemeenten), die vanouds voortkwamen uit de meest aanzienlijke families. Tijdens en na de Franse Tijd werd een landelijk Israëlitisch Kerkgenootschap ingesteld, waaraan de lokale Joodse Gemeenten voortaan ondergeschikt waren. In burgerlijke zaken kregen de joden nu echter dezelfde rechten en plichten als alle andere staatsburgers. Als gevolg van deze emancipatie waren ook joden voortaan individueel gehoorzaam- heid schuldig aan de burgerlijke overheid en aan de door haar gehanteerde wetten. De eens zo machtige parnassiem konden nu nog slechts de plaatselijke kerkelijke zaken regelen.

Ook in economisch opzicht betekende de Franse Tijd een verandering ten opzichte van het verleden. Als gevolg van de Frans-Engelse oorlog lagen de handelsactiviteiten in het westen van Nederland grotendeels stil. De grote steden aldaar verkeerden in een diepe economische malaise. Daarentegen maakten de landbouw en de platteland- seconomie een florissante periode door. Hierdoor verlieten veel joden de grote steden in het westen om hun geluk te beproeven in de Mediene (de provincie). Vanaf deze tijd zien we dan ook de joodse gemeenten in het oosten en noorden van het land geleidelijk groeien. Door deze ontwikkeling en door de wettelijke gelijkstelling nam ook in de stad Groningen het aantal joodse inwoners in de eerste helft van de 19e eeuw verder toe.

In deze tijd was een markante persoonlijkheid actief binnen de Joodse Gemeente te Groningen: Hartog Jacob Kisch. Hij was de zoon van een apotheker uit Praag. Kisch maakte zich in Gronin- gen bijzonder verdienstelijk als voorzanger, slachter en koster. In de Bibliotheca Rosenthaliana te Am- sterdam wordt nog zijn testament bewaard dat hij in 1799 had laten opmaken. Uit dit testament blijkt dat Kisch zijn nalatenschap in de eerste plaats ten goede wilde laten komen aan de joodse gemeenschap in Groningen. Wel verbond hij daaraan een voorwaar- de. Zijn nakomelingen zouden de functie van koster voor zich moeten behouden. En zo kon het gebeuren dat tot in het begin van de 20ste eeuw de functie van koster werd vervuld door mannen uit de familie Kisch. Hij overleed in Groningen in het jaar 1804.

De opbloei in de 19e eeuw

In de 19e eeuw maakte de joodse gemeenschap in Groningen een periode van grote maatschappelijke en culturele vooruitgang door. Als gevolg van de emancipatie kwam het joods onderwijs onder dezelfde wetten te staan als al het overige onderwijs. De Groninger joden richtten in 1815 zelf een onderwijsinstituut op. Daar werd niet zoals vroeger alleen Hebreeuwse taal en joodse vakken onderwe- zen, maar ook aandacht besteed aan de maatschap- pelijke vakken zoals de Nederlandse taal, rekenen en aardrijkskunde. Uit het reglement van de school valt op te maken dat ook joods Groningen hechtte aan de achttiende eeuwse idealen van verlichting en vooruitgang: 'door scholen te bouwen kunnen gevangenissen worden gesloten'.

In 1833 werd een vereniging opgericht die tot doel had zieken te verzorgen en overledenen op de voorgeschreven wijze te begraven. Niet alleen ten behoeve van materiële belangen, maar ook ter bevordering van het geestelijk welzijn der joden in de stad werden gedurende de 19e eeuw steeds weer nieuwe initiatieven genomen. Groningen kende in die tijd een rijk joods cultureel leven. Veel bloeien- de joodse verenigingen hadden daarin een aandeel. Ook waren er verschillende drukkerijen die He- breeuwse boeken op allerlei gebied lieten verschij- nen. Tot de schrijvers van die periode behoren onder andere de bekende inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht dr L. Ali Cohen en de productieve en zeer gewaardeerde godsdienstonderwijzer S.J. van Ronkel.

In religieus opzicht stond Groningen onder invloed van het zich in die tijd sterk vernieuwende Duitse jodendom. Allerlei nieuwe opvattingen en stromingen in godsdienstige zaken werden gangbaar en vonden hun weerslag op het joods-religieuze leven in Groningen. De meningen waren verdeeld over het wel of niet vernieuwen van de eredienst en met name over de invoering van koorzang ontstond kort na het overlijden van opperrabbijn Rosenbach in 1848 een felle twist. De opperrabbijn ad interim, B. Dusnus uit Leeuwarden, had verboden de koor-

zang een plaats te geven in de synagogale eredienst. Desondanks werd deze vernieuwing door een aantal kerkeraadsleden doorgezet. Sommige leden van de Joodse Gemeente voelden zich hierdoor ernstig tekort gedaan. Zij hebben zich daarom afgescheiden en aan het Zuiderdiep een eigen synagoge gebouwd. De afgescheiden gemeente noemde zich suggestief *Tesjoe'at Jisra'el* (de redding van Israël). Vanuit de bestaande gemeente werd de afgescheidenen te verstaan gegeven dat zij hun aanspraak op bezittingen, inkomsten en rechten van het kerkgenootschap hadden verloren. Dit bracht met zich mee dat het hun ook verboden was hun doden op de grote joodse begraafplaats aan de Moesstraat te begraven. Het bleek niet mogelijk om in deze twist tot een vergelijk te komen. Het conflict liep zo hoog op dat B. en W. van de stad Groningen moesten ingrijpen. Zij bepaalden dat de begraafplaats tussen beide partijen moest worden verdeeld. In 1881 kwam de hereniging tussen de twee gemeenten tot stand. De behoudende en de vooruitstrevende groep schikten zich in de bepaling voortaan weer samen te komen in de oude synagoge aan de Folkingestraat. Ondanks deze twisten vormde de stichting van een leerschool voor Tora- en Talmoedstudie met de naam *Eets Chajjiem* (Levensboom) een hoogtepunt in het joodse leven in Groningen in de 19e eeuw. Het gebouw van de leerschool werd in het jaar 1870 geopend.

Gezicht op de Folkingestraat-synagoge vanaf het Zuiderdiep (ca 1920).

Tussen 1850 en 1880 groeide de joodse bevolking van de provincie Groningen zeer snel. In 1879 woonde 6,7 % van alle joden in Nederland in de provincie Groningen. Daarna nam dit percentage af, onder andere omdat de gezinnen gemiddeld kleiner werden. Bovendien kreeg Nederland vanaf 1880 in economisch opzicht te maken met een crisis in de landbouw, waardoor de welvaart op het platteland sterk daalde. Veel joden trokken vervolgens naar het westen van Nederland. De economie in de grote steden aldaar expandeerde sterk doordat de industriële revolutie veel werkgelegenheid schiep. Deze ontwikkeling bracht een migratiestroom op gang, die omgekeerd was aan die tijdens en na de Franse Tijd. We zien dan ook aan het eind van de 19e eeuw de aantallen joodse inwoners van veel dorpen en provinciesteden slinken, een ontwikkeling die zich doorzette in de eerste decennia van de 20ste eeuw. De joodse bevolking in de provincie Groningen nam daarbij sneller af dan elders. In 1930 woonde nog maar 3,9 % van de Nederlandse joden in deze provincie.

Op deze ontwikkeling vormde de stad Groningen echter tot ca 1900 een uitzondering, doordat zij een overeenkomstige rol speelde als de grote steden in het westen van Nederland. Binnen de provincie Groningen ontstond een toenemende concentratie van joden in de stad Groningen. Met name rond de eeuwwisseling trokken aanzienlijke aantallen joden uit de provincie naar de stad, omdat daar voor hen meer mogelijkheden waren zich te ontplooiën. De bloei van de Joodse Gemeente en het elan van het opperrabbinaat zorgden bovendien voor een grote aantrekkingskracht en in korte tijd veranderde de Folkingestraat en haar omgeving tot een buurt waarin het joodse element overheerste. De synagoge en het ernaast gelegen rabbinaatshuis vormden er het opvallende middelpunt als centrum van joods leven en joodse cultuur in deze periode. De stad Groningen bereikte rond 1900 zijn grootste aantal joodse inwoners.

De eerste helft van de 20ste eeuw

Langzamerhand groeide bij de joodse bevolking de behoefte aan een nieuw onderkomen voor de gemeente. Het oude gebouw was lang van dienst geweest en al enkele malen vanwege de sterk groeiende Joodse Gemeente aangepast en vergroot. Waren het rond 1800 nog ongeveer 500 joden die in de stad woonden, honderd jaar later waren dit er ruim 2500. Dus besloot de Joodse Gemeente tot de bouw van een nieuwe synagoge op de plek, waar de joden al vanaf 1756 hun godsdienst oefeningen hielden, een plek die intussen het middelpunt van het joodse leven in Groningen was geworden. Op 30 juni 1905 werd de eerste steen gelegd door opperrabbijn Hamburg (in functie van 1904 tot 1918). Op 23 maart 1906 vond de plechtige inwijding van de nieuwe synagoge plaats. De heer H.J. Kisch uit Amsterdam, die namens de groep van

joodse oud-inwoners van Groningen het woord voerde, wees erop dat in de synagoge van Groningen nooit die kille atmosfeer zou hangen die hij in grote, rijke synagogen elders had aangetroffen. Volgens hem werd in Groningen de ware joodse geest naar een modern bedehuis overgebracht. De opening werd opgeluisterd door een kerkelijk koor dat nu zonder openlijk verzet in de synagogale diensten optrad. Na de opening werd in de Harmonie een feest gegeven dat door zeker 1200 personen werd bijgewoond. Opvallend is dat een dag later in het Concerthuis in de Poelestraat nog een feest werd gevierd ter gelegenheid van opening. Dit feest werd georganiseerd door een afzonderlijke groep binnen de Joodse Gemeente. Hieruit valt op te maken dat de eenheid binnen de gemeente nog niet geheel hersteld was.

Joodse Groningers waren op allerlei gebied actief. Sommigen van hen kregen grote bekendheid zoals Jozef Israëls als schilder, Julia Culp als zangeres en mr M. Levie als advocaat. De joodse buurt van Groningen werd echter gekenmerkt door armoede. De rijkere joden woonden in de Schildersbuurt of in de omgeving van de Parkweg en de J.A. Feithstraat.

In 1919 kwam als opperrabbijn Abraham Asscher naar Groningen. Voordien had hij als rabbijn in Amsterdam samen met zijn vrouw, de schrijfster Clara Asscher-Pinkhof, veel werk verzet voor de joodse armen en het joodse jeugdwerk. Ook in Groningen deed hij veel op het gebied van de sociale zorg. De grote groep arme joden droeg deze rabbijn op handen en er heerste dan ook grote verslagenheid toen hij plotseling stief in 1926. Opmerkelijk was dat Asscher in Groningen was benoemd, hoewel hij lid van de Zionistische beweging was en een groot voorstander van het Zionistische ideaal om een joods vaderland te stichten in Palestina. De kerkelijke bestuurders hadden tevoren mensen met dergelijke opvattingen steeds afgewezen.

In 1932 werd de heer Simon Dasberg tot opperrabbijn benoemd. Hij zou dit ambt vervullen in de meest tragische periode uit de geschiedenis van de Joodse Gemeente. Al in 1933 verschenen er tekenen van het naderende onheil. Onder druk van het Hitlerregime in Duitsland arriveerden ook in Groningen Duits-joodse vluchtelingen. De Groninger joden spanden zich in om voor hen een enigszins redelijk bestaan mogelijk te maken. In weerwil van de verhalen van deze vluchtelingen over de barbaarse misdaden van de Nazi's tegen de joden in Duitsland, bleef bij de Groninger joden het optimisme over de toekomst bestaan. Nog vlak voordat de Duitsers op 10 mei 1940 Nederland zouden bezetten, werd in de Folkingedwardsstraat een gebouw voor de joodse jeugdgemeente geopend. Onder de enthousiaste leiding van opperrabbijn Dasberg was deze jeugdsynagoge tot stand gekomen.

De Duitse bezetting bracht voor de joodse bevolking de geleidelijke isolering. Hun werd de

toegang ontzegd tot tal van openbare ruimten. De bordjes 'Verboden voor Joden' verschenen in Groningen zoals overal elders. Kort hierop volgde de verplichting de gele Davidster te dragen. Langzamerhand werden de joden gedwongen om naar 'werkkampen' zoals Westerbork te gaan. In het jaar 1942 gingen de Duitse maatregelen steeds meer over in terreur. Aan de vooravond van de sjabbat op 2 oktober 1942 werd een razzia in de joodse buurt gehouden, die het grootste deel van de Groninger joden in Westerbork deed belanden. Vandaar werden zij verder vervoerd naar Duitsland en Polen om nooit meer terug te keren. De jeugdsynagoge en de grote synagoge moesten eind 1942 hun poorten sluiten. De grote synagoge kreeg een macabere bestemming als opslagplaats voor de Duitsers die het Scholtenshuis op de Grote Markt tot hun hoofdkwartier hadden gemaakt.

De periode na de Tweede Wereldoorlog

Slechts zeer weinig joden zijn aan de Duitse vernietiging ontkomen. In 1945 keerde een handjevol naar Groningen terug. De synagoge in de Folkingestraat was niet meer te onderhouden door de sterk gedecimeerde gemeente. In 1952 werd het gebouw verkocht en kwam er een stomerij in. De Joodse Gemeente betrok de vroegere jeugdsynagoge in de Folkingedwardsstraat. Het leek er sterk op dat in Groningen het joodse leven volkomen zou verdwijnen. Na de stichting van de Staat Israel trok ook een aantal Groninger joden naar dit land om daar een nieuw leven te beginnen. Terugkeer naar de vervallen synagoge in de Folkingestraat leek onmogelijk. Toch bleef de belangstelling voor de 'oude' synagoge levend. In de jaren 70 ontstonden er initiatieven vanuit de bevolking om het gebouw van de ondergang te redden. Dit leidde tot de oprichting van de Stichting Folkingestraat Synagoge. In 1976 werd het gebouw door de gemeente Groningen aangekocht om als monument te worden gerestaureerd. Op zondag 29 november 1981 werd het gebouw weer als synagoge ingewijd. De joden van Groningen keerden naar hun oude plek terug en hebben in dit gebouw een nieuw middelpunt gevonden.

Noot

1. Dit artikel is bedoeld als voorbereiding op het synagogepad op 1 juni 1997. De tekst is grotendeels een bewerking van het artikel 'De geschiedenis van de Joden in Groningen', door W.Jac. van Bekkum en J. Dijkstra, in: *De Folkingestraat-synagoge in Groningen*, Een uitgave van de Stichting Folkingestraat Synagoge, Groningen 1984. Verder is gebruik gemaakt van *De joodse gemeenschappen in Groningen* door Jona van Keulen en Lies Boiten, Brochure bij de tentoonstelling 'Onder ons' in het Groninger Museum, 23 april tot 27 mei 1985, alsmede van *Drie eeuwen joods leven in Friesland* door Siem van der Woude en Sjoerd de Haan, Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1995.

KAMP WESTERBORK¹

Kamp Westerbork werd in oktober 1939 door de Nederlandse overheid in gebruik genomen als opvangkamp voor Duitse joden, die na de machtsovername van Hitler in 1933 naar Nederland vluchtten. In 1942 kwam Westerbork onder toezicht te staan van de bevelhebber van de Sicherheitspolizei en de SD. Het kamp werd omgebouwd tot doorgangskamp en geschikt gemaakt om 100.000 joden naar 'het oosten' te deporteren. Er kwamen barakken met grote zalen, stapelbedden en washokken; prikkeldraadomheining, wachttorens en bewaking; een spoorlijn werd tot midden in het kamp doorgetrokken.

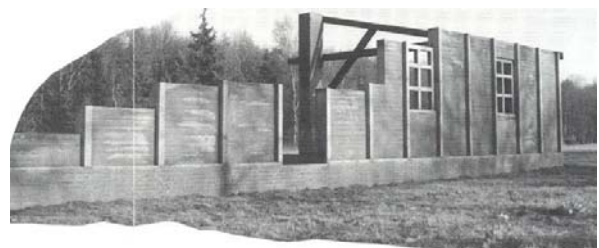
De leiding kwam in handen van de SS met als kampcommandant, vanaf oktober 1942, A.K. Gemmeker. Hij liet de dagelijkse organisatie over aan een joodse staf, bijna geheel gevormd uit Duitse joden, die al vanaf 1939 in het kamp woonden. Deze staf zorgde voor de gang van zaken in het kamp. Er waren verschillende diensten in Westerbork, zoals de ordedienst, de medische dienst, de keuken, de binnen- en buitendienst (waaronder huisvesting en boerderij), de industrie en de administratie. Deze laatste dienst had twee belangrijke taken: de registratie van joden, die na razzia's of uit kampen als Vught en Amersfoort, in Westerbork aankwamen, en het maken van lijsten met namen van mensen voor de wekelijkse transporten naar Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen en Theresiënstadt.

Vanaf half juli 1942 tot half september 1944 vertrok er bijna elke dinsdag een trein, meestal goederenwagens, met ongeveer 1.000 mensen. In totaal 93 treinen met meer dan 100.000 joden. Het leven in Westerbork leek gewoon door te gaan. In 1943 bevonden zich ongeveer 10.000 mensen in het kamp, dat 500 bij 500 meter groot was. In overvolle barakken woonden mannen en vrouwen gescheiden; het was geen moment stil en even alleen zijn kon niet. Overdag werkten de meeste volwassenen in één van de diensten, kinderen tot 14 jaar gingen naar school. Voortdurend was er evenwel de dreiging van een transport. Naarmate de dinsdag naderde, steeg de spanning in het kamp. Niemand wist of hij deze keer naar 'het oosten' zou gaan en wát dat precies zou inhouden. Pas maandagavond laat werd officieel de lijst met namen bekend gemaakt. In april 1945 werd het kamp door Canadese troepen bevrijd: er waren toen ongeveer 900 joden in Westerbork.

De Duitse bezetter heeft alle mogelijke moeite gedaan de deportatie van de joden zo geruisloos mogelijk te later verlopen. Dit gold in sterke mate voor het kamp Westerbork. Zeer doordacht werd te werk gegaan opdat de goeddraaiende machine niet gestoord zou worden. Van groot belang daarbij was dat de gevangenen rustig zouden blijven, hetgeen te bereiken was door een 'fatsoenlijke' behandeling en door de

mensen hoop te bieden. Hoop om in het kamp te kunnen blijven en hoop op een dragelijk bestaan 'im Osten'. Ondanks de soms grote bevolking in het kamp (maximaal 17.000 mensen) was er weinig Duitse bewaking. En deze Duitsers brulden niet, sloegen niet stelselmatig en moordden niet. De SS-kampcommandant Gemmeker werd door sommigen zelfs een gentleman genoemd. Hij zorgde er voor dat er regelmatig vertier was: atletiek-, voetbal- en boks-wedstrijden, muziek- en toneeluitvoeringen en cabaretvoorstellingen. Er was een school en een groot ziekenhuis in het kamp. Bovendien 'mochten' de joden zichzelf besturen.

Een belangrijke rol in het systeem van de valse hoop was de door de Duitse bezetter gecreëerde hoop voor de gevangenen om in Westerbork te kunnen blijven. Tenslotte wist men wat het verblijf hier betekende. Er werd gewerkt met lijsten en stempels. Vermelding van de naam op een bepaalde lijst gaf een 'Sperre'. Men hoefde dan niet op transport. Er waren verschillende lijsten en stempels en vele mogelijke redenen voor vermelding of verkrijging ervan. Vooral een belangrijke functie leek veiligheid te geven. Leek, want het was altijd 'bis auf weiteres', tot nader order. Voor bijna iedere gevangene kwam er een moment dat de lijst 'platste', geen geldigheid meer had. Het was de Duitse kampcommandant met zijn staf die dat bepaalde. Maar ook het transport werd met illusies omgeven. In Polen zou hard gewerkt moeten worden - het ging immers voor de Arbeitseinsatz! - in werkkampen. Het zou er zwaar zijn, maar er viel te leven. Aldus de nazi's.

Gedeeltelijke reconstructie van een van de barakken van Kamp Westerbork na de herinrichting in 1992.

Uit Westerbork werden gedeporteerd:

Naar	Aantal	Overlevenden
Auschwitz	58.380	854
Sobibor	34.313	19
Theresiënstadt	4.894	ca. 1.980
Bergen-Belsen	3.751	ca. 2.050
Buchenwald/Ravensbrück	150	10

Na de Tweede Wereldoorlog meenden velen lange tijd dat de periode 1940-1945 tot de voltooid verleden tijd behoorde. Afbraak van kamp Westerbork paste dan ook in dat denken. Maar de oorlogservaringen bleken niet te verdringen; niet door het individu, niet door de samenleving. Er was behoefte aan herinnering en herdenking. In 1970 werd het door Ralph Prins ontworpen Nationaal Monument onthuld. Het geeft op indringende wijze de essentie van kamp Westerbork weer.

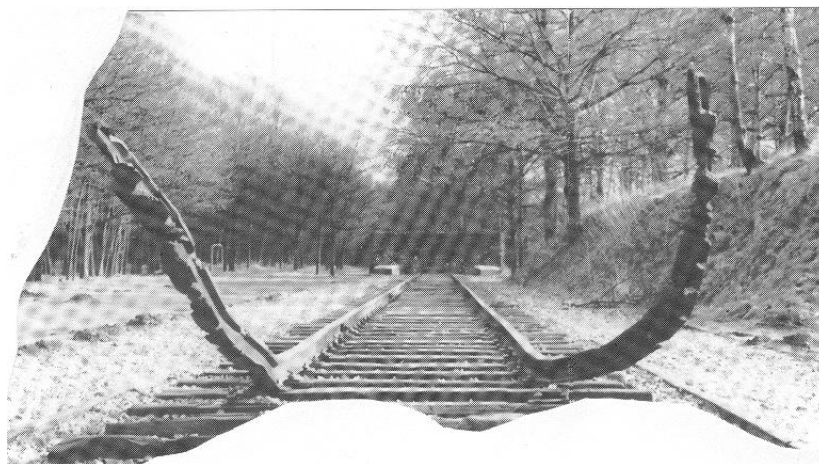
Om het voormalig kampterrein een meer sprekend karakter te geven heeft in 1992 een herinrichting plaatsgevonden. Taluds en symbolische reconstructies geven de oorspronkelijke grootte en plaats van een aantal barakken aan. Oude paden en wegen zijn opnieuw aangelegd. Een deel van de prikkeldraadomheining en de gracht laten, samen met een reconstructie van een wachttore, het kamp als concentratiekamp zien. Op de voormalige appèlplaats zijn 102.000 stenen geplaatst, binnen de contouren van Nederland: zij symboliseren het aantal joden dat uit de Nederlandse samenleving werd gelicht en niet terugkeerde. Op de kop van de stenen is een davidster gelijmd. Van de stenen zijn er 200 met een vlam uitgevoerd: hiermee worden zigeuners herdacht. Bovendien staan 100 blanco stenen voor de verzetsstrijders die via kamp Westerbork werden doorgevoerd.

In 1983 is op particulier initiatief en met steun van de overheid het Herinneringscentrum Kamp Westerbork opgericht. Er is onder andere een basisexpositie te zien die een beeld geeft van de oorlogs- en bezettingstijd in Nederland met speciale aandacht voor de jodenvervolgung. Centraal daarin staat de geschiedenis van kamp Westerbork die door middel van foto's, documenten, tekeningen en schilderijen, beelden, kaarten en voorwerpen wordt weergegeven. Veel aandacht is besteed aan de inhoudelijke toegankelijkheid van de expositie voor jongere bezoekers. In een groot aantal jaarlijkse wisseltentoonstellingen komen historische en actuele onderwerpen aan de orde die in relatie staan tot de betekenis van kamp Westerbork.

Het documentatiecentrum bevat een collectie boeken, documenten, foto's, videobanden, objecten e.d. Voor studiedoeleinden is deze toegankelijk. Ook zijn in het Herinneringscentrum de Gedenkboeken van de Oorlogsgravenstichting in te zien. Deze boeken vermelden de namen van meer dan 130.000 tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen landgenoten, die geen eigen graf hebben gekregen.

Eén van de belangrijkste activiteiten van het Herinneringscentrum is het begeleiden van bezoekers, in het bijzonder jongeren binnen schoolverband. De educatieve programma's en activiteiten van het Herinneringscentrum hebben steeds de geschiedenis van kamp Westerbork als vertrekpunt. Ook stelt het Herinneringscentrum educatief materiaal samen voor gebruik in en buiten de klas, waarmee jongeren zich een beeld kunnen vormen van de functie die kamp Westerbork tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft gehad.

1. Dit artikel bevat als voorbereiding op het synagogepad van 1 juni 1997 de tekst van voorlichtingsmateriaal van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Het Nationaal Herinneringsmonument Kamp Westerbork ontworpen door Ralph Prins en onthuld in 1970

SYNAGOGEPAD 1997

Op zondag 1 juni 1997 wordt het achtste synagogepad georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle in samenwerking met het Genootschap Nederland-Israel, afdeling Zwolle. Het synagogepad is een tocht vanuit Zwolle langs synagogen, joodse begraafplaatsen en andere bezienswaardigheden op het gebied van de joodse geschiedenis. Er kunnen ca 100 deelnemers meedoen verdeeld over twee touringcars. Dit jaar gaat de reis naar Groningen, Westerbork en Meppel. In Groningen brengen we 's morgens een bezoek aan de interessante Folkingestraat-synagoge (architect: Tjeerd Kuiper, 1906), die in de jaren 80 geheel gerestaureerd werd. 's Middags gaat de reis naar Kamp Westerbork en op de terugweg wordt een kort bezoek gebracht aan de joodse begraafplaats van Meppel. Tussen de middag is er een lunch met een vegetarische koffietafel. In tegenstelling tot andere jaren rijden de bussen dezelfde route, omdat we zowel in Groningen als in Westerbork tegelijk ontvangen kunnen worden. Het programma ziet er als volgt uit.

- 8.00 uur Ontvangst met koffie in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat
- 8.30 uur Vertrek uit Zwolle
- 10.00 uur Bezoek aan de Folkingestraat-synagoge te Groningen. Er wordt een rondleiding gehouden in het religieuze gedeelte van de synagoge. Daarna is er gelegenheid een bezoek te brengen aan het sociaal-culturele gedeelte, waar die middag een tentoonstelling van schilderijen en tekeningen van de Israelische kunstenaar David Rakia met als thema 'Jeruzalem' wordt afgesloten.
- 12.00 uur Vertrek richting restaurant.
- 12.30 uur Lunch met vegetarische koffietafel in een restaurant bij Groningen.
- 13.15 uur Vertrek richting Hooghalen.
- 13.45 uur Bezoek aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Ontvangst bij de balie van het museum door een educatief medewerker. De groep kan jassen en tassen in de garderobe achterlaten. Men wordt geadviseerd waardevolle spullen tijdens het bezoek bij zich te houden. De groep wordt gesplitst:
 - De inzittenden van bus 1 beginnen in de filmzaal waar de educatief medewerker een inleidend programma verzorgt, waarbij gebruik gemaakt wordt van een film.
 - De inzittenden van bus 2 beginnen in het museum, waar op eigen gelegenheid de volgende tentoonstellingen bekeken kunnen worden: de basistentoonstelling 'Kamp Westerbork, een stad op de heide' en de tijdelijke tentoonstelling 'Kamp Westerbork gefilmd, Authentieke en unieke filmbeelden uit 1944'.
- 14.30 uur De groepen wisselen.
- 15.15 uur Vertrek naar Meppel.
- 16.00 uur Bezoek aan de joodse begraafplaats te Meppel. In verband met de geringe ruimte op deze begraafplaats wordt de bezoektijd per groep wellicht enigszins ingekort.
- 16.30 uur Vertrek naar Zwolle.
- 17.00 uur Aankomst te Zwolle.

De deelnemerskosten bedragen f 57,- per persoon, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle te Meppel onder vermelding van 'Synagogepad'. Deelname vindt plaats in volgorde van bijschrijving van het deelnemersgeld op een van deze rekeningen. Na betaling krijgt u zo spoedig mogelijk bericht over plaatsing op de deelnemerslijst. Wie te laat betaalt, krijgt het deelnemersgeld teruggestort. De Stichting Judaica heeft een folder uitgegeven over het synagogepad, waarin meer informatie en de deelnemingsvoorwaarden te vinden zijn. U kunt de folder aanvragen bij de administratie of het secretariaat van de stichting, tel. 038-453.92.83 of 038-465.10.48.

OPGENOMEN IN HET VERBOND VAN ABRAHAM

door Wil Cornelissen

Vrijdag 10 januari 1997 of, om de joodse kalenderaanduiding te gebruiken 2 sjewat 5757, vond er in de Zwolse synagoge een bijzondere gebeurtenis plaats. Op de bima, de centrale verhoging, vond de besnijdenis plaats van de vier weken oude zoon van Orna Gabay en Gerton van Aalderink. Een verstrengeling van plechtigheid en vreugde. En het was mede daarom zo bijzonder, omdat het jaren en jaren geleden was dat de sjoel het decor vormde voor de laatste brith-miela.

Nu is het niet noodzakelijk dat een besnijdenis in een synagoge gebeurt. Het zal meestal thuis of in een ziekenhuis plaatsvinden. Maar deze ouders vonden het passend om de gebeurtenis op die plaats te vieren, waar onze joodse gemeente steeds bijeenkomt voor de sjabbat-viering en op hoogtijdagen.

Een viering werd het. Iedereen, ouders, grootouders, verdere familieleden en vrienden waren toch wel een beetje feestelijk gespannen toen de mohel, de besnijder, binnenkwam. Iedereen, behalve de kleine hoofdpersoon zelf, die de slaap der rechtvaardigen sliep. Toen nog wel!

Terwijl de mohel zijn instrumentarium uitstalde, legde moeder Orna de kleine op de schoot van de gevatter (officieel: sandek). Dat is degene die, tijdens de ingreep, de baby op schoot mag hebben.

Dat gevatter-zijn wordt als een grote mitswah, een grote eer beschouwd. Er zijn (of er waren) zelfs joodse gemeenten waar een speciale "gevatter-stoel" in huis is. Maar hier werd de oude, fraaie zetel van opperrabbijn Samuel Juda Hirsch z.l. er voor gebruikt. En het was zeker voor Sam Rotstein, "onze" gevatter, een bijzonder grote eer. Naast zijn zetel was er een speciale stoel geplaatst "voor de profeet Elia".

De mohel, de heer S. Spiero, doet zijn werk. Sam Rotstein houdt Tomer goed vast en de kleine protesteert (foto Tellegen).

Terwijl moeder Orna beschermend haar hand op haar zoon legt, zuigt Tomer al tevreden op het in wijn gedrenkte gaasje (foto Tellegen).

Toen de kleine eenmaal goed op Sams schoot lag, begon de mohel met het voorgeschreven gebed. De rollen werden nu omgedraaid: iedereen was stil behalve de kleine, want toen de eigenlijke besnijdenis plaatsvond, liet hij zich wel even horen! Maar hij werd al gauw stil toen de besnijder hem een dotje gaas, gedrenkt in wat wijn uit het heilige land in de mond stopte. Dàt kon de kleine wel waarderen!

We hoorden toen ook officieel de naam. Een prachtige naam: Tomer. Dat betekent palmboom. Zou er een boom bestaan, die in de bijbel meer wordt genoemd dan de palm? Debora woonde er onder, in het Hooglied vergelijkt de dichter zijn geliefde met een palm en Psalm 92 zegt dat 'de rechtvaardige zal groeien als een palmboom'.

Tomer. Hij zal, zo hopen wij, een stabiel steunpunt zijn voor allen die zich rondom hem verzamelen. Voor zijn ouders, voor zijn zus. Recht als een palmboom, beschutting gevend aan ieder die dat nodig heeft. Het was voor de kleine Zwolse joodse gemeente een grote dag. Dankzij Tomer was 't op een koude winterdag warm. Wij wensen Tomer een lang en gelukkig leven toe. We'ad mee'a we-esriem. Tot honderdzwintig jaar!

HET ALEF-BEET, EEN “GOOCHEM” ALFABET (10)¹

door Dick Broeren

De Jod

De Jod, de kleinste ondeelbare letter van het Hebreeuwse alfabet, is de basis-letter van datzelfde alfabet. Alle andere letters zijn vanuit dezelfde ‘schrijfbeweging’ ontstaan. Elke Hebreeuwse letter begint als het ware met een Jod. De getalswaarde van de Jod is 10, wat in onze taal nog voortleeft in de naam voor een tientje, een joetje.

De tien sluit een reeks van eenheden af, maar is ook het eerste getal in een reeks tientallen. De beroemde Rabbi Loew van Praag (ca 1525-1609), wiens naam u vast wel eens hebt horen noemen in verband met de Golem-legende, zegt dat het getal tien beschouwd kan worden als een eenheid. Elk geval waar het getal tien een belangrijke rol speelt, moet gezien worden als één geheel bestaande uit tien delen.

God schiep immers de wereld met tien machtswoorden en Hij gaf de mens de Tien Woorden om die wereld in stand te houden. Als tien joodse mannen samen bidden, kunnen zij vertrouwen op Gods belofte in Ex. 20:24 ‘Op elke plaats waar Ik mijn naam zal doen gedenken, zal Ik tot jullie komen en je zegenen’. De getalswaarde van ‘Ik zal komen’² is tien en verwijst volgens Rabbi Loew naar de *minjan*, de groep van tien joodse mannen die een gebedsdienst officieel maakt. Als oorsprong van het begrip *minjan* verwijst de Talmoed ook nog naar het boek Ruth waar we lezen dat Boaz tien mannen nam uit de oudsten van het volk van de stad om aan Ruth recht te doen.³

Deze gewoonte een tiental als eenheid te beschouwen heeft waarschijnlijk geleid tot de zogenaamde ‘kleine’ telling van de Naam van de Eeuwige. De gewone getalswaarde van Zijn naam is 26.⁴ Als echter de Jod als verwijzing naar de Ene de getalswaarde één krijgt wordt de som van de letters 17, de getalswaarde die in het artikel over de Tet ter sprake kwam.

Als Abram Abraham wordt, - Abraham die eveneens volgens de traditie tien beproevingen moest doorstaan voordat hij de ‘vader van vele volken’ mocht worden⁵ -, en Sarai Sarah, gebeurt dat door de laatste letter van de

naam Sarai, de Jod (waarde 10) te splitsen in twee Hee’s (waarde 5), die vervolgens aan hun beider namen worden toegevoegd, waardoor hun eenheid benadrukt wordt. De midrasj vertelt dat toen de Jod zich bij de Eeuwige over deze behandeling ging beklagen, Hij de Jod gelukkig maakte door Mozes de opdracht te geven de Jod vóór de naam van Hosea⁶ te plaatsen die vanaf dat moment Jozua⁷ ging heten. Een andere midrasj⁸ voegt hier nog aan toe dat de Jod, de tien, voor Jozua’s naam werd geplaatst als teken van de beloning die de tien falende verspieters zouden hebben gekregen, maar die nu aan Jozua werd ‘toegevoegd’. Kaleb, Jozua’s metgezel op de verkenningstocht naar het beloofde land, koos voor een stuk land en heeft dat ook gekregen⁹.

Niet alleen Jozua’s naam begint met een Jod, maar de traditie wijst er op dat de vier namen waarbij het joodse volk in Tenach genoemd wordt, ook elk beginnen met een Jod: Jakob, Jisraël, Jehoeda en Jesjoeroen¹⁰. En tenslotte begint de naam van de plaats bij uitstek (*ha-Makom*) *Jeruzalem* ook met een Jod.

Vroeger werd in de Asjkenazische synagogen Psalm 10 gedurende de ‘Tien dagen van berouw en inkeer’, de dagen tussen Rosj ha-Sjana¹¹ en Jom ha-Kippoerim¹² dagelijks gebeden. Op diezelfde dag werd in de dagen van de Tempel door de hogepriester tien maal de onuitsprekelijke Naam van de Eeuwige luid uitgeroepen.

Een bijzondere Jod

Tien maal rebelleerde Israël in de woestijn tegen de Eeuwige en tienmaal sprong Mozes ertussen en pleitte hij bij Hem voor Zijn volk en als herinnering hieraan staat de Jod

waarmee het woord 'jigdal' in Num. 14:17 begint, groot geschreven. Want Mozes zei hier tegen de Eeuwige: 'Nu dan, laat toch de kracht van de Eeuwige groot worden (*jigdal*)'. Mozes bereikt zijn doel, want in vers 20 van hetzelfde hoofdstuk zegt de Eeuwige: 'Ik heb hen vergeven wegens jouw woord'. De grote Jod in dit woord *jigdal* is een beroep op de Eeuwige, zich de tien grote beproevingen te herinneren die Abraham had doorstaan, en zijn nakomelingen wegens deze verdienste niet te straffen.¹³

Tenslotte

Dat deze kleinste letter van het Hebreeuwse alfabet van ongelooflijk groot belang kan zijn, kunnen we ook opmaken uit het volgende verhaal dat in de Talmoed te vinden is¹⁴. Nadat de Israëlieten de Rietzee waren overgestoken en aan de vernietiging door farao's troepen waren ontsnapt, dankt Mozes God in zijn juichende lied: 'Ik zal de Eeuwige zingen, want Hij is hoog verheven...'. In vrijwel alle Tenach-vertalingen begint het eerste vers van hoofdstuk 15 welhaast traditioneel met de woorden: 'Toen zong Mozes met de Israëlieten de Eeuwige dit lied...', waarbij het woord *jasjier*¹⁵ vertaald wordt met een verleden tijd. De Talmoed en Rashi vertalen deze werkwoordsvorm met een toekomstige tijd, die door de Jod waarmee deze werkwoordsvorm begint, gerechtvaardigd wordt. Nu luidt de vertaling: 'Dan zal Mozes zingen...'. Deze aan het werkwoord

toegevoegde Jod vormt één van de Bijbelse bronnen voor het concept van de *Techiejat ha-Metiem* d.i. de opstanding van de doden.

Noten

1. De vorige afleveringen zijn te vinden in Judaica-Bulletin 8.1, 8.2 en 8.4 t/m 10.2.
2. In het Hebreeuws *avoh*, alef-beet-wav-alef, 1 + 2 + 6 + 1 = 10.
3. Ruth 4:2 en Avot 3:6.
4. In het Hebreeuws jod-hee-wav-hee, 10 + 5 + 6 + 5 = 26.
5. Dit is een van de mogelijke betekenissen van de naam *Abraham*.
6. In het Hebreeuws *Hosjee'a*, d.i. '(Hij) heeft gered'.
7. In het Hebreeuws *Jehosjoe'a*, d.i. '(Hij) zal redden' (Num. 13:16 en Genesis Rabba 47, 1).
8. Numeri Rabba 16, 9.
9. Jozua 14:9.
10. Jesjoeroen. Zie: Deut. 33:5 waar Mozes 'Koning in Jesjoeroen', d.i. Israël, genoemd wordt. De naam *Jesjoeroen* betekent '(op)-recht'.
11. Het Joodse Nieuwjaar.
12. Grote Verzoendag, die valt op de 10e(!) van de maand Tisjri.
13. Pirkei de R. Eliëzer 8:26.
14. Sanhedrin 91b en commentaar van Rashi op Exodus 15:1.
15. Van het werkwoord *sjier* d.i. 'zingen'.

HET BOZE OOG

door Anja Oostenrijk-Huisman

In ons dagelijks bestaan neemt het zien een zeer belangrijke plaats in. Zien doen we met onze ogen en datgene wat we zien is in hoge mate bepalend voor de wijze waarop we reageren en handelend optreden. We kunnen ons bedreigd, aangesproken of in verleiding gebracht voelen. Zien heeft dan ook een existentieel, een emotioneel en een ethisch aspect.

Om te kunnen overleven moeten mens en dier hun ogen goed de kost geven en gevaar leren onderkennen. Dat het zien emoties kan oproepen (blijdschap, verdriet) hebben mens en dier eveneens gemeen. De ethiek is echter het terrein waar het zien van mensen een dimensie meer krijgt dan het zien van de

dieren. Niet het eigen belang of gevoel, maar dat van de ander komt hierbij in zicht. En de noodzaak van morele keuzes en het beoefenen van zelfdiscipline.

Afgunst en hebzucht

Het is vooral de waarneming met de ogen die

gevoelens van hebzucht, begeerte en afgunst kan oproepen. In bijbelse termen is er dan sprake van een “boos oog”. In Deut. 28:54 e.v. wordt van een verwend mens die anderen niets gunt, gezegd: ‘Zijn oog is boos jegens hen’. En Spr. 28:22 luidt: ‘Een mens, boos van oog, hunkert naar rijkdom’. In het Misjna-tractaat Avot treffen we in hoofdstuk 2:11 een uitspraak aan van Rabbi Jehosjoea: ‘Een boos oog, de boze neiging en het haten van mensen verdrijven een mens uit deze wereld’. Deze woorden zijn enigszins dubbelzinnig, daar niet duidelijk wordt of het boze oog zijn eigen ondergang of die van een ander bewerkt. Ook in Talmoed en Midrasj komen we de metafoor tegen: ‘Een goed oog geeft één-veertigste deel, een boos oog geeft één-zestigste’ (Teroemot IV.3).

Het slachtoffer

In de rabbijnse literatuur vinden we veel aandacht voor de ervaring dat een boos oog een bedreiging kan inhouden. Een boos oog kan slachtoffers maken. Een ethisch probleem kan een existentieel probleem veroorzaken. Een midrasj uit de verzameling Leviticus Rabba (XXVI.9) verwijst naar de ontmoeting tussen Saul en David zoals die beschreven wordt in 1 Sam. 17. David is bereid de reus Goliath te lijf te gaan. Saul accepteert zijn aanbod en geeft David zijn eigen wapenrusting om aan te trekken. Maar David zet de helm vervolgens weer af en trekt het pantser weer uit. Waarom? David zegt dat hij zich er niet prettig in voelt. Hij is die dracht niet gewend. Maar kennelijk zijn er vragenstellers geweest die dat maar een flauwe smoes vonden voor een toekomstige koning van het kaliber van David. De midrasj komt nu met een creatieve aanvulling op het verhaal om Davids gedrag aannemelijk te maken. Ze wijst erop dat in 1 Sam. 9:2 wordt verteld dat Saul een imposant postuur had en een hoofd groter was dan de rest van het volk. Welnu, zodra Saul David aanschouwde in zijn eigen wapenrusting, en er is geen reden om te veronderstellen dat die David niet paste, nam het boze oog bezit van hem. Zodat David, die opmerkte dat Sauls gezicht verbleekte van pure afgunst, de spullen maar gauw weer uittrok. Dit verhaal laat zien dat degene die blootstaat aan het boze oog in gevaar kan zijn. Een mens heeft daarom ook de plicht bij zijn medemens geen

afgunst op te wekken. Het potentiële slachtoffer van een boos oog heeft dus een eigen verantwoordelijkheid.

Bijgeloof

In de Talmoed is ook sprake van het boze oog van rabbi's. Van sommigen wordt verteld dat hun blik iemand in een hoop botten kon doen veranderen. Het boze oog van een rabbi heeft echter niets te maken met hebzucht of afgunst, maar met verontwaardiging. Toen Rabbi Juda eens zag hoe twee mannen elkaar bekogelden met stukken brood, riep hij uit: ‘Je zou hieruit kunnen opmaken dat er overvloed is in de wereld’. Hij keek strak naar hen en meteen was er hongersnood (Ta'an. 24b).

Dergelijke anekdotes waren verantwoordelijk voor het ontstaan van volksbijgeloof. Het boze oog ging een eigen leven leiden. Menigeen geloofde heilig in het verschrikkelijke kwaad dat daardoor teweeg gebracht kon worden. ‘Negen-en-negentig mensen stierven door het boze oog tegen één door natuurlijke oorzaken’ (B.M. 107b). De rabbi's waren niet blij met dit soort denkbeelden, maar aangezien deze nu eenmaal voorkwamen, voelden ze zich genooddaakt toestemming te geven voor het uitspreken van spreuken tegen het boze oog. Hun advies was echter het boze oog te vermijden door in het openbaar zo weinig mogelijk op te vallen. Een midrasj (Gen. Rabba XCI.6) vertelt hoe Jacob, toen zijn zonen naar Egypte vertrokken om koren te kopen, hun de volgende raad gaf: ‘Jullie zijn stoere, knappe mannen; ga niet allemaal tegelijk ergens naar binnen door dezelfde poort en hou je niet allemaal op dezelfde plaats op, opdat het boze oog geen macht over jullie krijgt!’.

En zo zijn we ongemerkt weer terug bij de harde werkelijkheid. Want het is niet voor niets dat de midrasj (aktualiserende rabbijnse bijbeluitleg tot ca 1000 g.j.) er zo de nadruk op legt dat men het boze oog niet moet provoceren, zelfs niet onopzettelijk. Vervolging en onderdrukking kunnen het gevolg zijn en daar weet het joodse volk van mee te praten.

Met dank aan: *Everyman's Talmud* door Abraham Cohen.

BEVRIJDINGSconcert

OP 5 MEI IN DE ZWOLSE SYNAGOG

Op de avond van 5 mei a.s. wordt in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat een bijzonder concert georganiseerd in het kader van de viering van de bevrijding. Dan zal de joods-Amerikaanse chazzan Avery Tracht een programma van joods-religieuze en Jiddische volksmuziek ten gehore brengen. Tijd: 20.00 uur. Toegang: f 20,-. De volgende tekst is overgenomen uit Vrij Nederland van 8 februari 1997.

Avery Tracht, tenor, chazzan van de Liberaal Joodse Gemeente Amsterdam. Geboren in Dayton, Ohio (VS). Studeerde zang aan de Eastman School of Music en het conservatorium van Cincinnati. Vooropleiding aan het Franz Schubert Instituut in Wenen. Hij werd ingewijd als chazzan (voorzanger) in '82, na zijn studie aan het Hebrew Union College of Sacred Music. Is sinds zijn inwijding voorzanger geweest bij liberaal joodse synagogen o.a. in New York en Jeruzalem. Als gast-voorzanger is hij regelmatig te horen in andere gemeenten (o.a. Berlijn, Parijs, Zürich en Hannover). Hij leidt niet alleen de eredienst, maar is ook oprichter van het Lewandowski Koor, een gemengd joods koor dat voornamelijk joods-liturgische muziek zingt. Hij is ook bekend als zanger van Jiddische en Hebreeuwse liederen en als vertolker van klassiek repertoire. Net verschenen is de cd 'The Jewish Palette' (Erasmus Muziek Productions), zang Avery Tracht, met Herman Rouw, piano en een speciaal samengesteld ensemble van beroepszangers o.l.v. Jules van Hessen. De titel verwijst naar de vele facetten van voor de synagoge geschreven muziek die afkomstig is uit verschillende tradities en muziekstijlen en uit verschillende soorten synagogen. Met werk van de componisten David Goldstein, Salomon Sulzer, Louis Lewandowski, Kurt Weill, Ben Steinberg, Adolph Katchko e.a.

‘Voor mij kunnen de grote composities van de joodse liturgische muziek de vergelijking met hun christelijke tegenhangers zoals Faurés of Mozarts Requiem heel goed doorstaan. Ik vind het jammer dat die muziek nooit in concertzalen klinkt. Iemand als Louis Lewandowski, een van de belangrijkste synagogale componisten aller tijden, slaagde erin traditionele joodse klanken te versmelten met het beste uit de westerse traditie. Max Janowski en Ben Steinberg zijn weer moderne componisten en heel bekend in de Amerikaanse synagoge. Op de cd wordt geen orgel gebruikt, al staat dat soms wel in de partituren. Ik had graag de originele muziek willen doen, maar ik weet dat het orgel hier niet erg geliefd is. Het instrument ligt nogal gevoelig, het wordt te veel met de kerk geassocieerd. Veel overlevenden van de oorlog zijn onderduikkinderen die in een christelijk gezin waren ondergebracht en mee naar de kerk moesten. De moderne chazzan die ervoor opgeleid is, heeft veel meer functies dan vroeger. Hij moet niet alleen de dienst leiden en

zingen. Hij moet ook volwassenen onderwijs geven en lesgeven aan barmitswa's. In de joodse dienst wordt heel veel gezongen. In onze gemeente is de participatie van de leden heel succesvol geworden. Er is een joods gezegde: 'Natuurlijk is het goed dat je met God spreekt, maar als je met hem kan zingen is het nog beter'. Het is mijn taak om de leden te leren om uit de Tora en de Profeten te reciteren. De zangtekens bij de tekst verwijzen naar een systeem hoe gezongen moet worden. In elke cultuur is de melodie weer een beetje anders. Als voorzanger gaat het mij niet in eerste instantie om schoonheid, maar om de boodschap. Als die verdriet moet uitdrukken, laat je je stem kraken bijvoorbeeld. Een chazzan zingt soms met opzet net even boven of beneden de toon, omdat hij op die manier de emoties beter kan overbrengen. Die kraak in de stem heet in het Jiddisch *krechts*. De beroemde operatenor Richard Tucker, ook een heel beroemde chazzan, heeft heel veel *krechts* in de opera gebracht. Met veel succes, hoewel er ook veel mensen waren die het te overdadig vonden. Mensen uit de klassieke hoek vragen wel eens hoe ik dat met mijn stem doe. Mijn klassieke opleiding helpt me daarbij, je kunt met een foute techniek veel last van je stembanden krijgen. Mijn joods-zijn heb ik in Amerika heel anders ervaren dan in Europa, het wordt daar veel opener beleefd. Het viel me op dat de scheiding tussen joodse en niet-joodse mensen hier veel groter is. De joodse gemeenschap hier is zo beschadigd, ik vind het belangrijk om hier te zijn en een bijdrage te leveren aan de heropbouw van het joodse leven. Ik denk dat ik hier wat vreugde kan brengen. Het jodendom is zo serieus hier. Natuurlijk zijn er serieuze feesten, maar ook vrolijke. Ik heb het gevoel dat Nederlanders niet goed weten hoe ze die moeten vieren. Poeriem is een heel leuk, vrolijk feest, met verkleedpartijen van volwassenen en kinderen en de mogelijkheid om tijdens de dienst andersoortige, gekke dingen te doen. Maar een volwassene krijg ik hier nauwelijks verkleed. Het eerste jaar dat ik tijdens Poeriem andere dingen deed, hadden ze iets van: mijn god is die man gek? Het introduceren van een nieuw lied in de dienst doe ik heel omzichtig. De mensen willen iets dat ze kennen. Maar af en toe verander ik een melodie, anders wordt het te veel een ritueel en letten ze niet meer op de inhoud'.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING

VOORJAAR 1997

di 1/4	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 13e bijeenkomst	zo 4/5	* Tentoonstelling <i>Joods leven in en om Zwolle</i> met rondleidingen. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat, Zwolle. Tijd: 13.30-17.00 uur
do 3/4	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevorderden-cursus), 11e bijeenkomst		* 's Avonds dodenherdenking
za 5/4	Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 8e bijeenkomst	ma 5/5	* Bevrijdingsconcert in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat. Chazzan Avery Tracht brengt een programma van <i>Joodse religieuze en Jiddische volksmuziek</i> (liederen met piano-begeleiding). Aanvang: 20.00 uur Toegangs prijs: f 20,-.

zo 6/4	* Tentoonstelling <i>Joods leven in en om Zwolle</i> met rondleidingen. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat. Tijd: 13.30-17.00 uur.	za 10/5	Sjabbat Achareej Mot (Lev. 16:1-18:30) - Qedosjiem (Lev. 19:1-20:27)
di 8/4	Chassidisme, 3e bijeenkomst	-----	
	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 14e bijeenkomst	ma 12/5	Jom Ha'atsmaoet - Israëls Onafhankelijkheidsdag
do 10/4	Bijbels-Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), 18e bijeenkomst	di 13/5	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevorderden-cursus), 12e bijeenkomst
za 12/4	Sjabbat Tazrie'a (Lev. 12:1-13:59)		* Genootschap Nederland-Israel, afdeling Zwolle. Viering van Jom Ha'atsmaoet. Toespraken en muziek door het duo Adriaan Stoet (viool) en Tjako van Schie (piano). Plaats: Synagoge, Zwolle. Tijd: 19.30 uur.
-----		do 15/5	Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 10e bijeenkomst
di 15/4	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 15e bijeenkomst	za 17/5	Sjabbat Emor (Lev. 21:1-24:23)
wo 16/4	* Genootschap Nederland-Israel afdeling Kampen. Dr Peter van 't Riet over: Het joodse karakter van de evangeliën. Voor tijd en plaats: 038-3320265.	-----	
do 17/4	Bijbels-Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), 19e bijeenkomst	do 22/5	Bijbels-Hebreeuws 1 of 3, 1e reserve bijeenkomst
za 19/4	Sjabbat Metsora (Lev. 14:1-15:33)	za 24/5	Sjabbat Behar (Lev. 25:1-26:2)
-----		-----	
di 22/4	1e Dag Pessach - Paasfeest	zo 25/5	Lag Ba'omer - 33e Dag van de Omertelling
wo 23/4	2e Dag Pessach - Paasfeest	di 27/5	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevorderden-cursus), 13e bijeenkomst
do 24/4	Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 9e bijeenkomst	do 29/5	Bijbels-Hebreeuws 1 of 3, 2e reserve bijeenkomst
-----		za 31/5	Sjabbat Bechoeqotai (Lev. 26:3-27:34)
ma 28/4	7e Dag Pessach - Paasfeest	-----	
di 29/4	Chassidisme, reserve bijeenkomst	zo 1/6	* Achtste Synagogepad Stichting Judaica & Genootschap Nederland-Israel. Tocht per touringcar naar Groningen, Westerbork en Meppel - (zie elders in dit bulletin)
	8e Dag Pessach - Paasfeest		
	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), reserve bijeenkomst		
wo 30/4	[Koninginnedag]		
do 1/5	Bijbels-Hebreeuws 1 (Beginnerscursus), 20e bijeenkomst		
za 3/5	Sjabbat Achareej Mot (Lev. 16:1-18:30)		

zo 4/5	Jom Hasjoah - Herdenking Holocaust		

di 3/ 6	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoorderden-cursus), 14e bijeenkomst
wo 4/ 6	Jom Jeroesjalajim - Hereniging van Jeruzalem
do 5/ 6	Bijbels-Hebreeuws 1 of 3, 3e reserve bijeenkomst
za 7/ 6	Sjabbat Bemidbar (Num. 1:1-4:20)

zo 8/ 6	Tentoonstelling <i>Joods leven in en om Zwolle</i> met rondleidingen. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat, Zwolle. Tijd: 13.30-17.00 uur.
di 10/ 6	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoorderden-cursus), 15e bijeenkomst
wo 11/ 6	1e Dag Sjawoe'ot - Wekenfeest
do 12/ 6	2e Dag Sjawoe'ot - Wekenfeest
	Bijbels-Hebreeuws 1 of 3, 4e reserve bijeenkomst
za 14/ 6	Sjabbat Naso (Num. 4:21-7:89)

za 21/ 6	Sjabbat Beha'alotecha (Num. 8:1-12:16)
za 28/ 6	Sjabbat Sjelach Lecha (Num. 13:1-15:41)
za 5/ 7	Sjabbat Qorach (Num. 16:1-18:32)

zo 6/ 7	Tentoonstelling <i>Joods leven in en om Zwolle</i> met rondleidingen. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat, Zwolle. Tijd: 13.30-17.00 uur.
za 12/ 7	Sjabbat Chaqat (Num. 19:1-22:1)

DE JODEN VAN LEMSTERLAND

Vorig jaar bezochten we met het Synagogepad onder andere de joodse begraafplaats Tacoziyl nabij Lemmer. Een dezer dagen kregen we van de Stichting die de begraafplaats beheert, het boekje *Het spoor terug* toegestuurd. Daarin wordt een korte geschiedenis van de joden van Lemsterland en van de joodse begraafplaats geschetst. Het geheel is verluchtigd met foto's en andere illustratie. Ook treft met enkele tabellen met inwoner aantallen en kopieën van officiële documenten aan. Een aardig initiatief. Het boekje kost f 10,- en is te bestellen bij de secretaris van de Stichting Joodse Begraafplaats Tacoziyl, de heer F.H.A. Kottier, Blazer 51, 8531 CE Lemmer (tel. 0514-56.21.97).

EXPOSITIE IN DE STADSHOF

(Overgenomen uit de Zwolse Courant, 15 maart 1997)

Museum De Stadshof in Zwolle wijdt een grote expositie aan het werk van de Joods-Amerikaanse kunstenares Rosemarie Koczy. In haar werk herinnert zij met veel hevigheid aan de holocaust. Rosemarie Koczy werd in 1939 geboren in Recklinghausen. Als heel klein kind werd ze gescheiden van haar ouders en ondergebracht in het concentratiekamp Traunstein. Haar moeder overleed na de oorlog. Haar vader, die naar het front was gestuurd, werd nooit teruggevonden. Na de oorlog werd ze opgevangen door haar grootouders. Uiteindelijk vertrok ze naar Zwitserland, waar ze een vierjarige opleiding aan de Ecole des Arts Décoratives in Genève wist te bekostigen. Eerst maakte ze wandkleden, later ging ze tekenen en schilderen. 's Nachts kwamen verworpen figuren met grote holle ogen tot stand. De achtergronden maakte ze overdag. Er ontstond vanuit haar jeugdervaringen een obsessie: de mensen om haar heen moesten blijven onthouden wat er is gebeurd. Het resultaat is een niet aflatende stroom van tekeningen, reliëfs en meterslange schilderijen. De tentoonstelling in het Zwolse museum voor naïeve kunst en outsider art is te zien tot 9 juni. De kunstenares is zelf op 4 mei in De Stadshof aanwezig.

Werk van Rosemarie Koczy

BIBLIOTHEEKNIEUWS

De bibliotheek van de Stichting Judaica is het afgelopen jaar met verschillende titels verrijkt. Regelmatig ontvangen we boeken van lezers die na te zijn ingewerkt in de collectie worden opgenomen. Drie schenkingen wil ik hier even nader toelichten:

Geschiedenis van het Jodendom van de schrijver Isidore Epstein. Op de achterkant van het boek is te lezen dat de auteur zijn opleiding genoot op het Jews College waar hij theologie studeerde en aan de universiteit van Londen waar hij Semitische talen, letteren en wijsbegeerte studeerde. Epstein is een zeer vruchtbaar schrijver. Van zijn hand verschenen diverse geschriften op het gebied van joodse geloofs- en zedenleer. In het voorwoord van *Geschiedenis van het Jodendom* vertelt de schrijver dat het hier niet om een geschiedenisboek gaat. Het boek houdt zich bezig met het jodendom als godsdienstige levenswijze. Het is geschreven tegen een achtergrond van vierduizend jaar joodse geschiedenis, vanaf de bijbelse tijd tot de stichting van de staat Israël.

De zaligsprekingen geschreven door Pinchas Lapide en Carl Friedrich von Weizsäcker. Het boekje van 82 pagina's bevat een geloofsgesprek over één van de meest belangrijke gedeelten uit de Bergrede, namelijk de zaligsprekingen. Dr. Pinchas Lapide, die een bekende joodse theoloog is en Dr. Carl Friedrich von Weizsäcker wiens naam verbonden is aan het conciliair proces, geven vanuit hun eigen traditie een vertaling van de zaligsprekingen.

Moderne Joodse verhalen samengesteld door Marga Minco. In de bundel schrijven verschillende auteurs hun verhaal. De sfeer waarin de verhalen spelen is bepaald door het land van herkomst van de auteurs. Singers verhaal *In het armenhuis* ademt de geest van het Poolse chassidisme. Isaäk Babel tekent in zijn verhaal *In het souterrain* het bestaan van de arme joden van Odessa, terwijl Philip Roth de crisis in een Amerikaans-joods gezin beschrijft.

Deze boeken en nog vele andere zijn te vinden in de bibliotheek. De bibliotheek is te bezoeken op de cursusavonden van de Stichting.

Trudy Kwakkel, bibliothecaris

NA DERTIG JAREN¹

Gedurende dertig jaar had een man zich in afzondering gewijd aan de studie van de Tora. Terug onder de mensen hoorde hij over rabbi Jitzchak

van Worki spreken en hij besloot naar hem toe te reizen en hem te gaan opzoeken. Onderweg stelde hij zich al de hartelijke ontvangst voor die de tsaddiek hem zou bereiden en de eerbewijzen waarmee hij hem zou overladen, omdat hij gedurende dertig jaar onafgebroken de Tora had bestudeerd. Maar toen hij zich bij de rabbi bevond, ondervroeg deze hem als volgt:

“Jij die zo geleerd bent en die in geen dertig jaar de studie van de Tora onderbrak, weet jij wel wat God gezegd heeft?”

“God heeft gezegd dat wij moeten bidden en studeren,” antwoordde de verbijsterde man aarzelend. De tsaddiek lachte en antwoordde:

“Je begrijpt de vraag niet eens!”

Van stuk gebracht ging de man heen. En elke dag dat hij zijn bezoek herhaalde, werd hem dezelfde vraag gesteld. Tenslotte kwam hij voor de laatste keer om afscheid te nemen. Rabbi Jitzchak vroeg:

“Wat zult je mee naar huis nemen, als je zelfs niet weet wat God gezegd heeft?”

Onder tranen antwoordde de man:

“Rebbe, ik ben hier toch gekomen om iets van u te leren!”

“Er staat geschreven²,” zei de tsaddiek, “Zou zich iemand in een schuilplaats kunnen verbergen³ dat ik hem niet zou zien?⁴ Dat zegt God.”

Tot in het diepst van zijn hart getroffen, sprakeloos en niet tot denken in staat, stond de man daar. Toen de geest weer in hem begon te werken en hij tot zich zelf kwam, smeekte hij:

“Rebbe, ik wil u een vraag stellen.”

“Spreek!” zei de tsaddiek.

“Wat staat er geschreven dat men moet doen, wanneer de brokstukken van een heilig boek over de grond verstrooid liggen?”

“Men moet ze verzamelen,” zei de tsaddiek, “zodat ze niet verloren gaan.”

Toen wierp de man zich voor de voeten van de tsaddiek en zei:

“Rebbe! Rebbe! Voor u ligt een vergaarbak vol brokstukken van de Heilige Schrift. Laat die niet verloren gaan.”

Met beide handen hief de tsaddiek hem op van de grond en zette hem naast zich neer. Pas toen schonk hij hem woorden van steun.

Noten

- 1 Chassidisch verhaal, bewerkt naar: *Chassidisch Vertellingen*, M. Buber, 1967 p. 551-552, en: *Gijn*, Adam, 1968, p. 67-68.
- 2 Jeremia 23:24.
- 3 D.w.z.: Iemand die zich dertig jaar in zijn kamer opsluit om de Tora te bestuderen.
- 4 D.w.z.: Dan kan het zijn dat ik hem niet wil zien.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementen kosten f 12,- per jaar, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.-27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel, onder vermelding van 'abonnement'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen en tentoonstellingen in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- D. Broeren
- W. Cornelissen (rondleider synagoge)
- S.P. van 't Riet (voorzitter),
- B.W. Tiesinga (penningmeester)
- J. Veldhuijzen (secretaris)
- C. Verdonk (administrateur-cursuscoördinator)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Men kan deze aanvragen bij de cursuscoördinator (038-4539283) of bij de voorzitter (038-4536647). De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. T. Kwakkel (tel. 038-3324021).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is meestal op de eerste zondag van de maand geopend van 13.30-17.00 uur (zie voor de precieze data de Judaica Agenda in dit bulletin). Dan worden er ook rondleidingen verzorgd. De toegang kost f 2,50 per persoon.

De Stichting Judaica Zwolle werkt samen met:

- de Joodse Gemeente van Zwolle,
- de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle,
- het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle,
- de B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum,
- het Bureau Kerk-en-Israël van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 juli 1997. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd. Adres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

UIT HET BESTUUR

Giften

Van dhr. A. te K. ontvingen we een gift van f 100,-. Onze hartelijke dank daarvoor.

BOEKAANKONDIGINGEN

Ons bereikte een persbericht met de aankondiging van het boek *Anne Frank and After* door Dick van Galen Last en Rolf Wolswinkel. Het Engelstalige boek gaat over de wijze waarop in de Nederlandse literatuur en speciaal in de getuigeverslagen van overlevenden over de Holocaust wordt geschreven. Het boek telt 184 pagina's en verschijnt in twee uitgaven: een gebonden uitgave van f 69,50 en als paperback voor f 29,50.

Ook verscheen onlangs het boek *Leidse Parochot* met historische, iconografische, technische en restauratieve informatie over de zes parochot die sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in de Leidse synagoge hangen. Deze parochot zijn oorspronkelijk afkomstig uit Heenvliet, Hoorn, Middelharnis, Ommen en uit Leiden zelf. Het boek kost f 49,50 en kan besteld worden bij het secretariaat van de NIG Leiden, Levendaal 14, 2311 JL Leiden. Bij toezending worden f 10,- verzendkosten in rekening gebracht. Ook verkrijgbaar in de boekhandel.